

Newly discovered poems of Hakim Tartari Persian language poet of the sixth century AH

Mojtaba Mojarrad*

Abstract

Mowaffaq al-Din Yahya ibn Hassan Tartari is one of the anonymous poets and Persian speakers of the fifth and sixth centuries AH. In the researches related to the history of Persian literature that have been written in the last one hundred and fifty years, there is no name or address of him. It seems that Taqiyya al-Din Uhudi Blyani (973-1040 AH) first mentioned him, about five hundred years after Tartari's death. A manuscript has now been found that is the oldest and most important document on Tartari and contains part of his poems. This manuscript, which is kept in the Sulaimaniyah Library in Istanbul, was written between 687 and 688 AH and has considerable information about Tartari, his poems and praises. In this article, we try to provide new points about the name and logo, the praises and the style and context of Tartari poems by quoting this newly written manuscript and reviewing historical and literary sources. Also, the few remaining poems by him have been read and corrected to be used by researchers for leading researches on the history of Persian literature and Khorasani style.

Keywords: Tartari, manuscript, Khorasani style, Persian poetry.

Since about one hundred and fifty years ago, serious efforts were started to compile the history of Persian literature based on new methods. The main sources that were taken into consideration in compiling the poets section of the history of literature were the biographies of the poets and other sources were not given much attention. On the other hand, the reconstruction of divans of Persian poets and prose works has largely

* Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Bojnord, Bojnord, Iran,
Mojarrad_mojtaba@yahoo.com

Date received: 28/03/2023, Date of acceptance: 21/07/2023

depended on the fame of poets or writers, and the owners of tazkires have played an undeniable role in making these people famous or not.

Gradually, with the identification and reconstruction of manuscript collections, more information about the issues of literary history has been provided to researchers; But it is still not possible to compile a comprehensive history of Persian language literature with a large percentage of certainty, because there are still many unknown manuscripts in the libraries and manuscript storage centers of the world that have new and original information about Persian poets or writers; Information that is not known in ancient sources, nor in recent researches of researchers of the history of Persian literature.

One of the ancient and unknown Persian poets who lived in the 6th century of Hijri, and not much information about him is seen in the biographies of poets and is completely absent from the history of literature, is Muwafq al-Din Yahya bin Hasan, known as Hakim Tartari. In this article, we will try to present new information about him and his poetic style by introducing a valuable manuscript that contains part of Tartari's poems.

Tartari poetry is included in Khorasani style and contains all the common elements of poetry of poets of this style. Various signs of oldness and stability can be seen in the linguistic usages of his poetry. His poetic forms are Mosamats and Ghazals, some of which seem to be fragments separated from longer Mosamats. On the other hand, the use of expressive arts and techniques is moderate and natural and does not reach the extremes of later periods. Description is the most important expressive aspect of Tartari poetry and it is generally expressed in the form of tangible similes.

Intellectually, Tartari's poetry is extroverted and energetic. The relationship between the lover and the beloved (which sometimes appears in the form of "good boy") in his poetry is completely real and natural, and there are no strange abstractions. This real relationship sometimes leads to complaining and complaining about the lover and shows a kind of Vasokht. The poet continuously seeks to describe nature, and his details can be seen in the names and colors he mentions. There are many mentions of wines, luxury items and other elements of happiness in the poems. In the poems of praise and praise, the poet is not looking for spiritual motives and is looking for means of luxury.

Bibliography

- Abo al-Raja al-Qomi, N(1984). *Tarikh al-Vozara*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [in Persian]
- Agha Bozorg, M(1983). *al-Zaria' ela Tasinif al-Shia'*. Beirut: Dar al-Azva'.
- Danesh Pajoh, M(1962). *Two treatises on ethics*. Tehran: Tehran University Publications. [in Persian]
- Dehkhoda, A(1998). *Dictionary*. Tehran: Tehran University Publications. [in Persian]
- Derayati, M(2011). *Catalog of Iranian manuscripts(Fankha)*. Tehran: Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Eshbili, A(1995). *Omdat al-Tabib fi Ma'refat al-Nabat*. Beirut: Dar al-Qarb al-Islami. [in Arabic]
- Eskandar Mirza(1410). *A collection of poems*. Manuscript No. 27261 preserved in the British Library in London.
- Hedayat, R(2002). *Majma' al-Fosaha*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Hogoli, M(2013). *Aftab Alamtab*. Tehran: Safir Ardehal.
- Ibn Mojaver, Y(1996). *Tarikh al-Mostabser*. Cairo: Maktabat al-Seghafat al-Diniya.
- Kalati Isfehani(no date). *Mones al-Ahrar fi Daghayegh al-Asar*. Microfilm No. 50 of the Central Library of Tehran University. [in Persian]
- Khatib Baghdadi, A(1996). *Tarikh e-Baghdad*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya.
- Mahjob, M(1993). *Khorasani Style in Persian Poetry*. Tehran: Ferdos. [in Persian]
- Mo'zi, M(1939). *Diwan Amir Moazi*. Tehran: Islamiya Bookstore. [in Persian]
- Nafisi, S(1942). *Biography of Persian Poets from the Beginning of Islam Until Now*. Manuscript No. 8980 in the Central Library of Tehran University. [in Persian]
- Nafisi, S(1965). *The history of poetry and prose in Iran and in the Persian language until the end of the 10th century*. Tehran: Foroghi Bookstore. [in Persian]
- Najar, M, Mostafa, and other(1989). *al-Mo'jam al-Vasit*. Istanbul: Dar al-Da'vat.
- Ohadi, T(2010). *Arafat al-Asheghin va Arasat al-Arefin*. Tehran: Written Heritage Research Center. [in Persian]
- Oufi, M(1906). *Lobab al-Albab*. Leiden: Brill.
- Rashid Vatvat, M(1983). *Hada'gh al-Sehr fi Daghayegh al-she'r*. Tehran: Sana'I Library and Tahori Library. [in Persian]
- Saba, M(1964). *Roz-e Roshan*. Tehran: Razi Library. [in Persian]
- Unknown(1278). *Collection of Poems*. Manuscript No. 64 in the collection of Mohammad Arif-Mohammad Murad in Sulaymaniyah Library. Istanbul.

Unknown(no date)Manuscript No. 7553 in the Islamic Council Library. Tehran.

Yamani Mosavi, M(1998). al-Nafhat al-Anbariya fi Ansab Khayr al-Bariya. Qom: Ayat al-lah Murashi Najafi library.

Yaghot Hamavi, Sh(1995). Mo'jam al-Boldan. Beirut: Dar Sader.

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری

مجتبی مجرد*

چکیده

موفق‌الدین یحیی بن حسن طرطری از شاعران گمنام و پارسی‌گوی قرن ششم هجری است. در پژوهش‌های مربوط به تاریخ ادبیات فارسی که در یک‌صد و پنجاه سال گذشته به رشته تحریر درآمده، نام و نشانی از وی نیست. با آنکه پاره‌ای از اشعار وی در جنگ‌ها و مجموعه‌های خطی به چشم می‌خورد، اما به نظر می‌رسد نخستین تذکره‌نویسی که ترجمه بسیار کوتاهی درباره او آورده، تقی‌الدین اوحدی بلیانی (۹۷۳-۱۰۴۰ق.)، مولف عرفات العاشقین است. اکنون دست‌نویسی یافت شده که کهن‌ترین و مهم‌ترین سند موجود در باب طرطری است و بخشی از اشعار او را دربردارد. این دستنویس که در کتابخانه سلیمانیه شهر استانبول نگهداری می‌شود در فاصله سال‌های ۶۸۷-۶۸۸ هجری کتابت شده و اطلاعات قابل توجهی درباره طرطری، اشعار و ممدوحان وی دارد. در این مقاله می‌کوشیم با استناد به این دستنویس نویافته و بررسی منابع تاریخی و ادبی، نکاتی تازه‌یاب در باب نام و نشان، ممدوحان و سبک و سیاق اشعار طرطری عرضه کنیم. همچنین اشعار اندک باقی‌مانده از وی، بازخوانی و تصحیح شده است تا پژوهش‌گران را برای پژوهش‌های پیش‌رو در باب تاریخ ادبیات فارسی و سبک خراسانی به کار آید.

کلیدواژه‌ها: طرطری، دستنویس، سبک خراسانی، شعر فارسی.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران، mojarrad_mojtaba@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۰

۱. مقدمه

از حدود یک‌صد و پنجاه سال قبل، تلاش‌های جدی برای تدوین تاریخ ادبیات فارسی براساس روش‌های جدید آغاز شد. اصلی‌ترین منابعی که در تدوین بخش شاعران تاریخ‌های ادبیات مورد توجه قرار گرفت، تذکره‌های شعر بود و به دیگر منابع اقبال زیادی نشد. از سوی دیگر، تصحیح دیوان‌های شاعران و آثار مثنوی فارسی تا حد زیادی وابسته به شهرت شاعران یا نویسندگان بوده است و صاحبان تذکره‌ها در مشهور گردانیدن یا نگردانیدن این افراد نقشی غیرقابل انکار داشته‌اند. به تدریج و با شناسایی و تصحیح جُنگ‌ها، مجموعه‌ها و سفینه‌های خطی، اطلاعات بیشتری از مسائل تاریخ ادبی در اختیار پژوهشگران قرار گرفته است؛ اما هنوز هم نمی‌توان با درصد زیادی از قطعیت به تدوین یک تاریخ ادبیات فراگیر در زبان فارسی پرداخت، زیرا همچنان دستنویس‌های فراوان و ناشناخته‌ای در کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری نسخ خطی جهان موجود است که اطلاعاتی نو و بدیع درباره شاعران یا نویسندگان فارسی‌زبان دارد؛ اطلاعاتی که هم از تذکره‌ها و منابع کهن شناخته‌شده غایب است و هم از پژوهش‌های اخیر محققان تاریخ ادبیات فارسی.

یکی از شاعران کهن و گمنام پارسی‌گو که در قرن ششم هجری می‌زیسته و در باب او اطلاع چندانی در تذکره‌ها به چشم نمی‌خورد و از تاریخ‌های ادبیات نیز به کلی غایب است، موفق‌الدین یحیی بن حسن، مشهور به حکیم طرطری است. در این نوشته خواهیم کوشید تا با معرفی دستنویسی ارزشمند که دربردارنده بخشی از اشعار طرطری است، اطلاعاتی نویافته در باب وی، ممدوحان و شیوه شاعری او عرضه کنیم. پیش از واکاوی و بررسی شرح احوال طرطری، به معرفی این دستنویس می‌پردازیم.

این دستنویس به شماره ۶۴ در مجموعه محمدعارف-محمدمراد در کتابخانه سلیمانیه شهر استانبول ترکیه نگهداری می‌شود و در ۱۷۰ ورق ۱۳ سطری کتابت شده است. دست‌نویس مذکور را برای یکی از بزرگان قرن هفتم هجری نوشته‌اند و این فقره را هم از روی «رسم خزانه» ای که در ابتدای دستنویس آمده می‌توان دریافت و هم از تذهیبات، آرایه‌ها و وجنات کلی دستنویس. متأسفانه نام وزیری که دستنویس را برای خزانه وی نوشته‌اند به‌طور کامل ذکر نشده است تا بتوانیم او را شناسایی کنیم. عبارت رسم خزانه چنین است: «لخزانه کتب الصدر الصاحب المعظم مولی العرب والعجم سلطان اعظام وزراء العالم اثیر الدولة والدین، عماد الاسلام والمسلمین، مطاع الملوک و السلاطین عز نصره» (تصویر ۱).

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۴۵

از ابتدای دستنویس تا پایان ورق ۱۴۷ الف، کتاب مکارم الاخلاق از رضی الدین ابوجعفر محمد نیشابوری (متوفی ۵۹۸ق.) کتابت شده است. محمدتقی دانش‌پژوه که این کتاب را از روی ۲ دستنویس تصحیح کرده به دستنویس سلیمانیه- که دستنویسی کهن به شمار می‌آید- دسترسی نداشته است (ر.ک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۱: ج-د). کتابت این بخش را کاتب- یعنی ابوعبدالله حسین بن مسعود بن ابی‌بکر- در روز دوشنبه، بیست و پنجم شوال سال ۶۸۷ هجری به پایان رسانده است:

تم الكتاب بحمدالله تعالی و حسن توفیقه فی یوم الاثنین الخامس والعشیرین من شهر شوال
لسنة سبع و ثمانین و ستمائة بخط العبد الضعیف المحتاج الی رحمة الله تعالی ابوعبدالله الحسین
بن مسعود رزقه الله علما ینفع به عاجلا و آجلا حامدا و مصلیا.

بخش دوم دستنویس، حدود چهار ماه بعد، یعنی شب شنبه- که مصادف با شب نوروز بوده- هجدهم صفر سال ۶۸۸ هجری به دست همان کاتب به سرانجام رسیده است. این بخش شامل اشعاری از حکیم طرطری (۱۴۸ب- ۱۵۸ب)، ابونصر عیاضی سرخسی (۱۵۸ب- ۱۶۷الف)، فرید الدین عطار نیشابوری (۱۶۷الف- ۱۸۶ب) و مجیرالدین بیلقانی (۱۶۸ب- ۱۷۰ب) است. انجامه این بخش چنین است:

تم الكتاب بحمدالله تعالی و حسن توفیقه فی لیلة التیروز و هو لیلة السبت الثامن عشر صفر
سنة ثمان و ثمانین و ستمائة علی ید العبد الضعیف المحتاج الی رحمة الله تعالی حسین بن
مسعود بن ابی‌بکر رزقه الله علما نافعا و صلی الله علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین
(تصویر ۲).

۲. حکیم طرطری

جست‌وجو در تذکره‌های شعر فارسی نشان می‌دهد که گویا تقی‌الدین اوحدی بلیانی (۹۷۳- ۱۰۴۰ق.) نخستین کسی است که در عرفات‌العاشقین از حکیم طرطری نام برده است. اوحدی، نام طرطری را در دستنویس جنگ، سفینه و یا مجموعه‌ای دیده و به همین علت- جز ذکر ۱۴ بیت شعر از وی- اطلاعات تازه‌ای درباره‌ او ارائه نمی‌دهد: «در این ازمونه در یکی از مجموعه‌ها شش هفت قصیده مکمل یافتیم به اسم حکیم طرطری، اما حقیقت حال او

مشخص نشد. غالباً از شعرای هند است. باری از اعجوبه‌هاست. وله...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۴: ۲۴۲۹-۲۴۳۰).

محمدصادق خان هوگلی (۱۲۰۱-۱۲۷۴/۱۲۵۷ق.) در تذکرهٔ آفتاب‌العالم‌تاب یک بیت از طرطری نقل کرده، اما اطلاع تازه‌ای در باب وی نیاورده است: «طرطری هندی مشهور به حکیم طرطری از شعرای زمان قدیم است و زبان‌دانان فارس او را در تذکرهٔ خود ستایش کرده‌اند، اما اشعارش در این دیار ناپیداست» (هوگلی، ۱۳۹۲، ۲: ۱۵۷). به احتمال بسیار زیاد، هوگلی به عرفات‌العاشقین نظر داشته و مطلع همان قصیده‌ای را ذکر کرده که در عرفات‌العاشقین آمده است. رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ق.) نیز به تصریح خودش از عرفات‌العاشقین بهره گرفته است: «طرطری هندی از حکما و بلغای هندوستان است و تقی اوحدی نوشته که در مجموعه‌ای شش هفت قصیدهٔ نیکو به اسم او دیده‌ام» (هدایت، ۱۳۸۱، ۱: ۱۲۰۰). هدایت علاوه بر قصیده‌ای که از عرفات نقل کرده، غزلی پنج‌بیتی نیز به نام طرطری آورده که نشان می‌دهد احتمالاً به منبعی دیگر- جنگ، سفینه یا مجموعه‌ای از اشعار- دسترسی داشته است. مولوی محمد مظفر حسین متخلص به صبا نیز در تذکرهٔ روز روشن (تالیف به سال ۱۲۹۶ق.) همان سخنان هوگلی را تکرار کرده است (صبا، ۱۳۴۳: ۵۰۱). علاوه بر این منابع، نام و نشانی از طرطری در دیگر تذکره‌های متقدم به چشم نمی‌خورد.

در میان پژوهشگران قرن اخیر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ش.) به نقل از مجمع الفصحاء و تذکرهٔ روز روشن از طرطری هندی نام برده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۹: ۶۴۷-۶۴۸). سعید نفیسی نخستین کسی است که در تاریخ نظم و نثر در ایران، ذیل شعرای قرن ششم هجری از طرطری نام برده و بدین ترتیب زمان حیات وی را حدود قرن ششم هجری دانسته است: «چند تن سرایندهٔ دیگر در هندوستان زیسته‌اند بدین قران: طرطری، قادری، جمال‌الدین دکنی، تاج‌الدین زیری فارسی» (نفیسی، ۱۳۴۴، ۱: ۷۹).

نفیسی در تذکرهٔ مفصلی که از شاعران پارسی‌گوی قرن چهارم تا نهم هجری فراهم آورده و دست‌نویس آن به شمارهٔ ۸۹۸۰ در کتابخانهٔ دانشگاه تهران موجود است، ۲۵۹ بیت از اشعار طرطری را آورده و منابع خود را مجمع الفصحاء، مونس الاحرار و جنگ اسکندر میرزا مورخ ۸۱۳ و ۸۱۴ (دست‌نویس شمارهٔ ۲۷۲۶۱ کتابخانهٔ بریتانیا در لندن) معرفی کرده است. اما بعید است که منابع نفیسی فقط همین‌ها بوده باشد، زیرا در مجمع الفصحاء ۱۷ بیت (هدایت، ۱۳۸۱، ۱: ۱۲۰۰-۱۲۰۱)، در جنگ اسکندر میرزا ۱۳ بیت (ناگفته نماند که در این جنگ، ۵ بیت به نام طرطری و ۸ بیت به نام حکیم طنطری آمده است) (اسکندر میرزا، ۸۱۳-

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۴۷

۸۱۴: الف-۱۵۲ب) و در مونس الاحرار کلاتی اصفهانی ۲۷ بیت آمده (کلاتی اصفهانی، بی تا: ۹۱۳-۹۱۵) که ۱۲ بیت آن با مجمع الفصحاء مشترک است. بنابراین در مجموع از این سه منبع ۴۵ بیت نقل شده است. مشخص نیست که نفیسی حدود ۲۱۵ بیت دیگر را از چه منابعی نقل کرده است. چنان که بعدا اشاره خواهیم کرد هیچ کدام از این ۲۵۹ بیت در دست نویس سلیمانیه نیست.

نفیسی پیش از آوردن اشعار، شرح حال مختصری در باب طرطری نوشته است:

طرطری هندی. مولف مجمع الفصحاء گوید نامش در تذکره عرفات آمده و معلوم نیست از چه زمان است و چون در مونس الاحرار نیز قصیده‌ای به نام او ثبت شده مسلم است که پیش از قرن هشتم می‌زیسته است و در یکی از قصاید خود که ازین پس خواهد آمد پیروی از معزی سمرقندی شاعر معروف قرن ششم و ذکری از او کرده است و از این جا مسلم است که پس از وی آمده. در اشعاری که از او مانده مدایحی به نام سلطان رکن‌الدین و عزیزالدین احمد و شاه جلال الدوله مغیث‌الدین و سعد الدوله مخلص‌الدین و اثیرالدین و صفی‌الدین؟ دارد که معلوم نشد که بوده‌اند ولی بیشتر احتمال می‌رود که در قرن هفتم زیسته باشد و آنچه از اشعار وی مانده بدین قرار است که همه آنها اشعار مصنوع است (نفیسی، ۱۳۲۱: ۲۷۵ الف).

احتمالی که نفیسی در این تذکره پیرامون روزگار طرطری آورده خالی از سهو نیست و چنان که نشان خواهیم داد وی از شاعران قرن ششم هجری است (چنان که بعدها خود نفیسی در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران بدان اشاره کرده است) و نه هفتم. در باب نام ممدوحان و اشعار طرطری نیز در ادامه همین مقاله نکاتی را مطرح و دیدگاه‌های نفیسی را دقیق‌تر واکاوی خواهیم کرد. نگارنده جز مواردی که ذکر گردید در دیگر کتاب‌های تاریخ ادبیات - چه آن‌هایی که مستشرقان نوشته‌اند و چه پژوهش‌های استادان ایرانی - نام و نشانی از طرطری نیافته است. ناگفته نماند که برخی از اشعار طرطری در لابه‌لای دستنویس‌های متاخرتر نیز به چشم می‌خورد. بیشتر این دستنویس‌ها - که پس از قرن دهم و یازدهم کتابت شده - جنگ‌ها یا مجموعه‌هایی است که حاوی اشعار یا قطعات پراکنده شاعران و نویسندگان است. تا آنجا که ما جست‌وجو کرده‌ایم، در این دستنویس‌ها شعرهای جدید یا منحصر به فردی از طرطری نقل نشده است و عموماً در حد یک یا دو شعر از او آورده‌اند که آن‌ها نیز تکراری است و از جنس همان شعرهایی که تذکره‌نویسان از وی نقل کرده‌اند. از جمله این جنگ‌ها، دستنویس شماره ۷۵۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که پس از قرن یازدهم هجری کتابت

۳۴۸ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

شده است (ناشناس، بی‌تا: ۳۱۵-۳۱۷؛ برای چند نمونه دیگر از این جنگ‌ها و مجموعه‌ها ر.ک: درایتی، ۱۳۹۰، ۳: ۷۱۱، ۷۲۶، ۷۸۶، ۸۴۵، ۱۰: ۶۹۵).

۱.۲ نام و نسب

منابعی که اشارتی به حکیم طرطری داشته‌اند، هیچ یک نام وی را به طور کامل ذکر نکرده‌اند و تنها او را حکیم طرطری یا طرطری هندی خوانده‌اند. نفیسی نیز که مفصل‌ترین اطلاعات را در باب وی آورده، نام او را به شکل طرطری هندی ضبط کرده است (نفیسی، ۱۳۲۱: ۲۷۵ الف). دست‌نویس کتابخانه سلیمانیه که در حال حاضر کهن‌ترین و یگانه منبعی است که نام و کنیه طرطری را به طور دقیق و کامل آورده، او را چنین معرفی کرده است: «الحکیم ملک الشعرا موفق‌الدین یحیی بن حسن الطرطری» (ر.ک: تصویر ۳). بنابراین نام وی یحیی بوده است و نام پدرش حسن. لقب ملک‌الشعرایی که کاتب دست‌نویس برای او آورده نیز محل تامل است و نشان می‌دهد که وی در شاعری شهره و احیانا ملک‌الشعرای دربار بوده است.

طرطری منسوب است به طرطر. جستجو در کتب لغت و جغرافیا نشان می‌دهد که این واژه چند مدلول دارد. نخست آنکه گفته‌اند طرطر(به فتح طاء و سکون راء) نام قریه‌ای است به وادی بطنان در نزدیک حلب به سرزمین شام؛ البته اهالی آنجا خودشان این نام را ططلل(با طاء و لام) تلفظ می‌کنند(یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ۴: ۲۹). معنای دومی که برای این واژه آورده‌اند، دلالت بر امر دارد. گفته‌اند که طُرْطُر(به ضم طاء اول و دوم) فعل امر است و دلالت بر همسایگی بیت الله الحرام و مجاورت آنجا دارد(دهخدا، ذیل طرطر). معنای سوم که به شکل طِرْطِر(با دو طاء مکسور) تلفظ می‌شود نوعی نام‌آوا است که برای صدای ضَرط آدمی به‌کار می‌رود (اشبیلی، ۱۹۹۵، ۱: ۱۵۴). چهارمین معنای متداول طرطر نیز نوعی ماده معدنی است شبیه تنکار(نوعی از نمک) که از شراب پدید می‌آید و در واقع همان ته‌مانده و درد شراب است(همان).

پنجمین معنا را ابن‌مجاور در توصیف پوشش و آرایش زنان حضرموت (=احقاف) آورده است: «زنان موهای‌شان را در وسط سر جمع می‌کنند و می‌بندند به گونه‌ای که شبیه تاج هدهد می‌شود و به آن «طرطر» می‌گویند»(ابن‌مجاور، ۱۹۹۶: ۲۸۲). در معجم الوسیط معنای ششمی نیز برای این واژه آمده است که تقریباً معادل «به هیچ نازیدن» در زبان فارسی است: «طُرْطُر: فخر بما لیس فیه»(نجار و دیگران، ۱۹۸۹، ۲: ۵۵۵). ناگفته نماند که در این معجم معنای «ته‌مانده شراب» نیز برای طرطر آمده است(همان). برخی منابع نیز طرطر را به معنای تاتار یا

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۴۹

مغول آورده‌اند که البته چندان وجهی ندارد و به احتمال زیاد نوعی تصحیف- تاتار- است (یمانی موسوی، ۱۴۱۹: ۱: ۱۴۲).

شاید بتوان برای برخی از موارد ذکر شده و انتساب طرطری به آن‌ها وجهی در نظر گرفت، اما در حال حاضر هیچ قرینه‌ای برای تایید یا تفضیل یکی ازین وجوه بر دیگری وجود ندارد. هرچند که شاید بتوان برخی از وجوه مانند معانی دوم، سوم و پنجم را کم اهمیت‌تر جلوه داد، اما باز هم نمی‌توان به طور قطع در این باب اظهار نظر کرد. ضمن اینکه بعید نیست معنا یا معناهای دیگری مدلول این واژه بوده است که امروزه با توجه به منابع فعلی از آن آگاهی نداریم. به هر روی، وجه دقیق انتساب «طرطری» به «طرطر» همچنان برای ما پوشیده است و در اشعار باقی‌مانده از وی نیز قرینه‌ای در این باب وجود ندارد.

۲.۲ ممدوحان

چنان که پیشتر اشاره شد، نفیسی بر اساس اشعاری که از طرطری در منابع مختلف یافته نام چند تن را به عنوان ممدوحان شعری وی آورده و اشاره کرده است که اطلاعاتی در باب آن‌ها نیافته است. این ممدوحان عبارتند از: سلطان رکن الدین، عزیز الدین احمد، شاه جلال الدوله مغیث الدین، سعد الدوله مخلص الدین، اثیرالدین و صفی الدین. نگارنده نیز در حال حاضر نتوانست در باب هویت تاریخی این افراد به نکته قابل توجهی برسد. در دستنویس سلیمانیه نیز از چند ممدوح دیگر سخن به میان آمده که هویت یک تن از آنان یعنی ولی الدین سوری را به قطع می‌توان تعیین کرد و از این طریق مشخص می‌شود که طرطری در قرن ششم هجری می‌زیسته است. ممدوحانی که در اشعار دستنویس سلیمانیه از آنان نام برده شده عبارت‌اند از:

۱. نصیرالدین. در بیت پایانی شعر نخست می‌گوید:

نصیرالدین که یزدانش نصیرست وزیر شهریار هفت کشور

(ناشناس، ۶۸۸: ۱۵۰ الف)

چند تن با لقب نصیرالدین در قرن ششم هجری وزارت داشته و معروف بوده‌اند. یکی از آن‌ها نصیرالدین محمود بن مظفر بن عبدالملک مروزی معروف به ابن ابی‌توبه (۴۶۶-۵۳۰ ق.) است که در سال ۵۲۱ به وزارت سلطان سنجر سلجوقی رسید، اما بر اثر سعایت حاسدان مغضوب واقع شد و در سال ۵۲۶ پس از عزل به همراه فرزندش به زندان افتاد. وی از سخنوران و ادیبان بوده و شاعرانی از جمله انوری ایبوردی، عبدالرحیم بن احمد بغدادی و

ابواسحاق غزّی به ستایشش پرداخته‌اند. عوفی درباره وی گفته است: «و با کمال حسب و علوّ نسب به غزارت فضل و براعت سخن از صدور زمان و فضلالی کیهان درگذشته بود» (عوفی، ۱۹۰۶، ۱: ۷۵؛ نیز ر.ک: مدخل ابن ابی‌توبه در دائرة المعارف بزرگ اسلامی به قلم علی بته‌کن). آیا مراد از نصیرالدین در شعر طرطری همین وزیر است؟ هنوز قرائن محکمی برای اثبات این ادعا نداریم و ضمناً می‌دانیم که چند نصیرالدین دیگر هم در قرن ششم وزارت داشته‌اند که شاعرانی مانند ظهیرالدین فاریابی و عبدالواسع جبلی آن‌ها را مدح کرده‌اند (ر.ک: عوفی، ۱۹۰۶، ۲: ۱۰۵، ۳۰۰). با این همه بعید نیست که نصیرالدینی که در شعر طرطری مدح شده همین ابن ابی‌توبه باشد.

۲. ابوالفتح ظفر. یکی دیگر از ممدوحان شاعر، ابوالفتح ظفر است:

مایه دانش و اقبال ابوالفتح ظفر دشمن مال و عدومال ابوالفتح ظفر

شاید مراد ابوالفتح احمد بن ظفر بن یحیی بن محمد بن هبیره (۵۴۲-۶۲۰ق.) است که اهل ادب بوده و حجابت باب النوبی (که یکی از دروازه‌های بغداد بوده است) را بر عهده داشته است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ۱۵: ۱۰۸). شاید هم مراد فخرالملک ابوالفتح مظفر بن خواجه نظام الملک طوسی وزیر برکیارق (۴۶۸-۴۹۸ق.) و سلطان سنجر (۴۷۹-۵۵۲) است که امیر معزی (برای نمونه ر.ک: معزی، ۱۳۱۸: ۱۳۰-۱۳۳، ۱۷۳-۱۷۴) و بوالمعالی رازی نیز او را مدح گفته و در سال ۴۸۸ به وزارت برکیارق رسید و در فاصله سال‌های ۴۹۰ تا ۵۰۰ نیز وزیر سلطان سنجر بود تا اینکه در سال ۵۰۰ هجری به دست باطنیه کشته شد (رشید و طواط، ۱۳۶۲: ۱۱۹).

۳. ولی‌الدین سوری. در پایان یکی از اشعار طرطری آمده است:

جهان چون دولت خواجه جوان است ولی‌الدین، سپهر داد، سوری

این فرد تنها ممدوحی است که در حال حاضر و به طور قطع می‌توان او را شناسایی کرد. وی همان ولی‌الدین سوری همدانی است که در زمان سلطنت سلطان مسعود بن محمد سلجوقی (۵۲۹-۵۴۷ق.) به نیابت عمادالدین ابوالبرکات درگزینی (۵۳۰-۵۳۳ق.) که وزیر سلطان بود، رسید. پیش از آن نیز در زمان وزارت شرف‌الدین علی بن ابی‌الرجاء به سمت مستوفی منصوب شده بود و چون در آن زمان جوان بود عده‌ای او را نخواستند گفته‌اند: «انصاف نبود تاج‌الدین کافی را به ولی‌الدین سوری نخواستند معزول کردن» (ابوالرجاء قمی، ۱۳۶۳: ۳۱). وی بنا بر مندرجات تاریخ الوزراء تا هنگام وزارت جلال‌الدین پسر قوام‌الدین

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۵۱

درگزینی (۵۶۲-۵۸۳ق.) زنده بوده است «ولی الدین سوری پس از آنکه منزوی بود به خوزستان، نائب جلال الدین شد و در خدمت او به کوهستان آمد، چون خر عزیر(اصل: عزیز) بود که پس از صد سال زنده گشت»(همان: ۱۶۵).

با توجه به ممدوحان طرطری می توان اطمینان یافت که وی از پارسی گویان قرن ششم هجری بوده است. مدح برخی وزرای سلاجقه که در حوزه ایران و عراق بوده‌اند نیز نشانگر آن است که انتساب وی به هند چندان مستند و دقیق نیست و اینکه عده‌ای مانند مولف عرفات العاشقین او را طرطری هندی خوانده‌اند شاید به سبب این خیال بوده که وی مدتی از عمر خود را در هند گذرانده است؛ شاید هم اولین کسانی که او را هندی خوانده‌اند خواسته‌اند گمنامی وی را در تاریخ ادبیات فارسی بدین گونه بپوشانند. این نظر از آنجا تقویت می‌شود که اوحدی بلیانی - به عنوان نخستین منبع موجود که از او نام برده - هندی بودن وی را با ظن و گمان یاد می‌کند «حقیقت حال او مشخص نشد. غالباً از شعرای هند است» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۴: ۲۴۲۹). ناگفته نماند که شاید میل به «هندی سازی» شعرای کهن فارسی نیز در این مساله تاثیرگذار بوده است.

۳.۲ ویژگی‌های شعر

در دستنویس کتابخانه سلیمانیه ۲۲۳ بیت شعر از موفق الدین طرطری نقل شده که عبارت است از ۳ مسمط، ۲ ترکیب بند و ۱۱ غزل یا غزلواره. تردیدی نیست که این اشعار، گزیده‌ای است از مجموع سروده‌های طرطری؛ چنان که در موارد دیگر هم کاتب از اشعار عیاضی سرخسی، عطار نیشابوری و مجیرالدین بیلقانی گزینش کرده است. مقایسه این اشعار با آنچه در مجمع الفصحاء، مونس الاحرار، جنگ اسکندر میرزا و تذکره خطی نفیسی آمده نشان می‌دهد که هیچ‌یک از اشعار مندرج در دستنویس سلیمانیه - به عنوان کهن‌ترین سند موجود از اشعار طرطری - در منابع پیش گفته وجود ندارد. به تعبیری دیگر اگر اشعار تذکره نفیسی اصالت داشته باشد می‌توان گفت تاکنون چیزی در حدود ۴۸۲ بیت (۲۵۹ بیت در تذکره نفیسی و ۲۲۳ بیت در دستنویس سلیمانیه) از اشعار طرطری در منابع گوناگون یافت شده است. اگرچه به نظر می‌رسد باید به اشعاری که در تذکره نفیسی آمده با تامل و تردید بیشتری نگاه کرد.

شعر طرطری در حوزه سبک خراسانی قرار می‌گیرد و دربردارندهٔ عموم عناصر مشترک شعر شاعران این سبک است. نشانه‌های گوناگون کهنگی و فخامت را می‌توان در استعمال‌های

۳۵۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

زبانی شعر وی دید. از جمله این نشانه‌های کهنگی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (برای این نشانه‌ها ر.ک: محجوب، ۱۳۷۲: ۳۱-۵۱):

* استعمال «کجا» در معنی «که» موصول:

سخن گر راست گویم هر نگاری کجا من دیده‌ام غلدار دیدم

(الف۱۵۶).

* آوردن ایدون و ایدر:

ایدون عاقل شدم ار خویشتن گویی همواره به خواب اندرم

(الف۱۵۴).

اگرچه فراوان نپایید ایدر که دانم زبان خردسان ستانم

(الف۱۵۷).

* آوردن دو حرف اضافه در پیش و پس مفعول صریح:

به باغ اندر بن شمشاد و نسرين می آور نزد من بیدل می آور

(ب۱۴۹).

زآن چو دو زلف تو به تاب اندرم کز غم عشق تو به آب اندرم

(ب۱۵۳).

* استعمال «صعب» به جای «سخت» که در سبک خراسانی رواج داشته است:

چه باشد صعب‌تر زین درد و اندوه چه باشد بیشتر زین جور و بیداد

(ب۱۵۸).

* آوردن ترکیب‌های غریب:

دل به معشوق طرب‌توز دهیم دست زی بادهٔ غم‌باز کنیم

(الف۱۵۲).

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۵۳

با عنب زلفان، عناب لبان عنبی آبِ چو عناب ز نیم

(الف۱۵۲).

* استفاده از الف اشباع:

ای بدا تخم امید که فشانده ست دلم تخم امید دل آخر به بر آید روزی

(الف۱۵۰).

* کاربرد آنکه در مقام تاکید:

رنج‌هایی که رسید از شدن او به دلم
موم گرداند اگر زآنکه به پولاد رسد
دجله چون چشمه بود پیش دو چشم همه کس
آب چشم من اگر زآنکه به بغداد رسد

(ب۱۵۰).

* کاربرد «می» برای تاکید

بود بیچاره دل من به تو دلبر می شاد به غم من دل شاد تو گرفتار مباد

(الف۱۵۱).

* کاربرد «چنان چون» به جای «چنان که»

چنان چون هر شبی من بودمی زار فراق امشب به حالی زار بوده ست

(ب۱۵۷).

* کاربرد متمم با دو حرف اضافه:

به دل در اعتقاد تو چنان است که روی مهرجویان زرد باید

(الف۱۵۸).

* استفاده از اسلوب شرطی با «واو»:

مرا گویند ازو برگرد و رستی اگر فرمان برد دل خوار باشد

(الف۱۵۸).

* کاربرد ضمیر مفعولی مسکون

نه ایزدم از پی آن آفریده‌ست که دائم انده تو خورد باید

(ب۱۵۷).

* استفاده از واژگان و اصطلاحات کهن و مهجور پارسی مانند «بگماز» در معنای شراب (۱۵۱ب) «کاز کردن» به معنای بریدن و قطع کردن (الف۱۵۲)، «شازه» که شکلی کهن از «شاره» است و در معنای سربند و دستار (۱۵۵ب)، «مندور» به معنای غمگین (۱۵۷ب)، «خواربودن» در معنای آسان و بی مشکل بودن (الف۱۵۸).

علاوه بر این موارد، ترکیبات و واژگان به کار رفته در اشعار طرطری نشان می‌دهد که شعر او دقیقا از گفتمان‌های رایج سبک خراسانی پیروی می‌کند و در ادامهٔ همان تصویرسازی‌ها و واژه‌گزینی‌های مرسوم قرن پنجم و ششم هجری است. قالب‌های شعری وی مسمط و غزل‌واره‌هایی است که گویا برخی از آن‌ها تکه‌هایی اند جدا شده از مسمط‌هایی بلندتر. از سوی دیگر استفاده از صنایع بدیعی و فنون بیانی نیز به طور معتدل و طبیعی است و به افراط‌گری‌های دوره‌های بعدی نمی‌رسد. توصیف مهم‌ترین وجه بیانی شعر طرطری است و عموما به شکل تشبیهات محسوس و ملموس بیان می‌شود (ر.ک: پیوست اشعار).

به لحاظ محتوای فکری و اندیشگانی، شعر طرطری شعری است برونگرا و پرنشاط. رابطهٔ عاشق و معشوق (که گاه به شکل «خوش پسر» نمایان می‌شود) در شعر وی کاملا واقعی و طبیعی است و از انتزاع‌های عجیب و غریب خبری نیست. این ارتباط واقعی گاه کار را به گله و شکایت از معشوق می‌کشاند و نوعی از واسوخت را نمایان می‌کند. شاعر پیاپی در پی توصیف طبیعت است و جزئی‌نگری‌های وی را می‌توان در انواع نام‌ها و رنگ‌هایی که برمی‌شمارد به نظاره نشست. ذکر انواع شراب‌ها، اسباب عیش و نوش و دیگر عناصر شادخواری در شعرها به وفور یافت می‌شود. در اشعار مدحی و ستایشی نیز شاعر در پی انگیزه‌های معنوی نیست و در طلب ابزار عیش و عشرت است.

۳. نتیجه‌گیری

موفق‌الدین یحیی بن حسن طرطری از پارسی‌گویان گمنام قرن ششم هجری است. تذکره‌های شعر و منابع تاریخ ادبیات، اطلاعاتی درخور پیرامون او ذکر نکرده‌اند و تنها از وی با عنوان حکیم طرطری نام برده‌اند. دستنویسی نویافته در مجموعه محمد عارف-محمد مراد (وابسته به کتاب‌خانه سلیمانیه در شهر استانبول ترکیه) اطلاعاتی جدید و ارزشمندی درباره طرطری به دست می‌دهد. از خلال این دستنویس که در قرن هفتم هجری کتابت شده است نام و نشان کامل طرطری و همچنین هویت تاریخی یکی از ممدوحان وی قابل شناسایی است. گزیده‌ای از اشعار طرطری در این دستنویس آمده که در حال حاضر کهن‌ترین منبع موجود به‌شمار می‌رود.

در این مقاله تلاش شده است تا بر اساس اشعار برجای مانده از شاعر در این دستنویس، هویت تاریخی و ادبی وی تا حدی روشن‌تر شود. علاوه بر آن، اشعار این دستنویس تصحیح شده و به شکل پیوست در اختیار پژوهشگران قرار گرفته است تا برای تحقیقات مربوط به شاعران کهن پارسی‌گوی مورد استفاده قرار گیرد. امید است با یافتن دستنویس‌های دیگری از اشعار طرطری، بتوانیم در آینده تصویر دقیق‌تر و روشن‌تری از زندگی و شعر او ترسیم کنیم.

۳۵۶ کهن نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

پیوستها

پیوست ۱

تصویر ۱

اشعار نو یافته حکیم طرطری، پاریسی سرای قرن ششم هجری (مجتبای مجرد) ۳۵۷

تصویر ۲

کفالت
الامیر اکبر
قد الشیخ امیر محمد بن الطاهر
دی دارم زدی بر کس نه رنجور بی دارم ز جانان طایه مهجور
کس کرد بر جانان رخ دور اگر نالد بود معدوم مغرور
تی دارم بر رخ سگی تراز خور
دل کی سو کردار و کس
کد نترخاس از دل کراهه دلم کرد اده او مانه بان
بداند عسوه بطو جان نه درهای فراوس کنان
سوی سه خونی راستان
رخ مانان او مانند خور
دل و لر بنجان جو طرخون دل غم خوله مر کد چون
بی زرم زمر عسوه چون ندانم طام عسوه ایرون

پیوست ۲

المقات الامیر الحکیم ملک الشعرا موفق الدین یحیی بن حسن الطرطری

دلی دارم ز دلبر گشته رنجور کسی کز دلبر و جانان بود دور	بتی دارم ز جانان مانده مهجور اگر نالد بود معذور معذور
---	--

بتی دارم به رخ نیکوتر از حور
ولیکن دیوکردار و ستمگر

کند تیر جفایش از دل گذاره نداند عشق او را خلق چاره	دلم کرد انده او پاره پاره نه دریای فراقش [را] کناره
---	--

تو گویی هست^۲ خوبی را ستاره
رخ تابان او مانده خور

فراق آن رخان چون طبرخون بسی بودم ز درد عشق محزون	دل غم خواره من کرد پر خون ندارم طاقت عشق وی افزون
---	--

فزون زین صابری من چون کنم چون؟
پر آبم دیدگان و دل پر آذر [۱۴۸ب]

دلی دارم به بند عشق بسته دلم گویی ازین عشق تو رسته	به تیر غمزه معشوق خسته من از غم رسته و ایمن نشسته
---	--

بسی (؟) سر (؟) یاد وصل دوست جسته
گاهی می بر کف و گه دوست در بر

مرا تا آن ستمگر یار باشد تنم چون زیر دایم زار باشد	دو چشمم روز و شب چون نار باشد غم و اندیشه ام بسیار باشد
---	--

اگر فرمان برد دل، خوار باشد
رهاندن دل ز دست این ستمگر

اگر ناید برم آن بت گر آید فراق روی او چون رخ نماید	دل من روز و شب زی او گراید ز چشمم چشمه خونین گشاید
---	---

ز بس کاندردلم اندهٔ فزاید لیم خشک است هموار و مژه تر	
نگارینا مکن بیداد چندین میان بوستان می آر و بنشین	که باغ از گل چو رویت گشت رنگین [۱۴۹الف] که نرگس برگرفت این(؟) جام زرین
به باغ اندر بن شمشاد و نسرین می آور نزد من بی دل میاور	
بنفشه سر ز طرف باغ برکرد خمیده‌قد و نیلی‌چهره پر درد	فروزان گشته چون آتش ز گوگرد تو گویی درد هجر دوستان خورد
چو زرین جام پیدا شد گل زرد به پرگار زمان گشته مدور	
ز گل‌ها راغ پنداری که باغ است گل حمری چو از بسد نفاغ است	ز سبزه باغ همچون سبز زاغ است هزارآوا از آن پر درد و داغ است
تو گویی لاله یاقوتین چراغ است به جای روغن اندر پیش عنبر	
ز گل‌ها باغ همچون آسمان گشت زمرّد ساق نرگس چون عیان گشت	شمال از شاخه‌ها پروین‌فشان گشت به سان سیم سنگ و زرّ کان گشت [۱۴۹ب]
کهن شد باده و گیتی جوان گشت کهن می در جوان‌گیتی همی خور	
بدین خوبی و زیبایی زمانه فروزان گل چو از آتش زبانه	چه داری گر نباشی خوش بهانه چو روی آن نگارین یگانه
کنون اندر چمن پیش چمانه چه خوش باشد کشیدن جام ساغر	
سحاب تیره چون دریای قیرست جهان را کشتی از ابر مطیرست	روان زو قطر چون درّ نثیر است تو گویی [دست] دُربار وزیرست
نصیرالدین که یزدانش نصیرست وزیر شهریار هفت کشور	

و له ایضا فی الترجیع

<p>بسر من که غم من به سر آید روزی تخم امید دل آخر به بر آید روزی [۱۵۰الف] اگر از آمدن او خبر آید روزی که بناگه ز درم دوست در آید روزی بر مراد ما این کام بر آید روزی دارم امید کزان شادتر آید روزی در دل این دارم حقاً که گر آید روزی</p>	<p>گر به نزدیک من آن خوش پسر آید روزی ای بدا تخم امیدا که فشاندهست دلم غم دیرینه به یکبار فراموش کنیم من چنین دانم و ارجو که چنین خواهد بود کار ما هرچند کامروز^۳ نه بر کام دل است شاد رفت از بر من یار به رغم دل من همه تیمار زنخدان و لب اوست مرا</p>
<p>شکرین دو لب شیرینش بگیرم بمزم سیب سیمین زنخدانش بگیرم بگرم</p>	
<p>دل رنجور مرا دوست به فریاد رسد که به شادی بر من لعبت نوشاد رسد موم گرداند اگر زآنکه به پولاد رسد آب چشم من اگر زآنکه به بغداد رسد زاری ام گر بر آن سوسن آزاد رسد بوی او دارد هرگه که به من باد رسد [۱۵۰ب] برسد زی تو درین هفته و دلشاد رسید</p>	<p>کی بود گویی کز یار به من داد رسد چون بود یارب آن روز به رغم دل من رنج‌های که رسید از شدن او به دلم دجله چون چشمه بود پیش دو چشم همه کس زارتر گردد حال دلش از حال دلم غم گسارم سحری باد بود زآنکه همی سحری باد خبر داد به من گفت که دوست</p>
<p>شادی انگیخت چنین خوش خبر از جان و دلم وندر آویخت چنین خوش خبر از جان و دلم</p>	
<p>جز همه با غم و هجران توام کار مباد شاید از زار بود دل ز تو بیزار مباد هرگزت جانا اندیشه و تیمار مباد نازدیده تنت از رنج سفر خوار مباد دل کس نزد تو بی مهر به زنهار مباد به غم من دل شاد تو گرفتار مباد جز ز بند ایچ کسم نیز خریدار مباد</p>	<p>ای شده یار ز من جز تو مرا یار مباد دل بیچاره من در غم تو زار شدهست گرچه من از تو به اندیشه و تیمار درم در حضر زارزوی روی تو من خوار شدم رفتی و خوردی زنهار تو با خسته دلم دود بیچاره دل من نبود از من شاد بنده‌وار اکنون ای یار چو بفروختی ام</p>

مایهٔ دانش و اقبال ابوالفتح ظفر
دشمنِ مال و عدومال ابوالفتح ظفر

وله ایضا [۱۵۱الف]

<p>یاد آن یار گل‌اندام کشیم زلف معشوق دل‌آرام کشیم دوستان را همه در دام کشیم تا توانیم همه جام کشیم یک‌منی جامِ غم‌انجام کشیم مجلس از صبح سوی شام کشیم چون شب و روز می خام کشیم بار این گردش ایام کشیم تا کی این رنج به ناکام کشیم باقی عمر به فرجام کشیم</p>	<p>خیز تا بادهٔ گلفام کشیم بادهٔ لعل دل‌افروز خوریم از می سرخ یکی دام نهیم نتوانیم که بینیم قدح قدح خرد درم‌سنگی چیست باده از شام سوی صبح بریم پخته گردیم در احوال جهان چند بر گردن دل‌های ضعیف تا کی این درد به ناچار خوریم به می ناب علی‌رغم جهان</p>
<p>دست آزادان بی باده مباد باده بی مردم آزاده مباد</p>	
<p>نو دری را ز طرب باز کنیم [۱۵۱ب] خفته‌مستان را آواز کنیم خدمت دلبر دمساز کنیم وآنکه آن را ز دو لب گاز کنیم گرد جام می پرواز کنیم مجلسی را ز نو آغاز کنیم دست زی بادهٔ غم‌تاز کنیم وقت آن نیست که ما ناز کنیم همه با آب رزان راز کنیم خاک بر تارک غماز کنیم</p>	<p>خیز تا دست به بگماز کنیم رفته‌یاران را زی بزم بریم نی دمام، می یکدم نوشیم شمع سازیم ز جام می سرخ به مثل گر همه پروانه شویم هر زمان از پی یاران لطیف دل به معشوق طرب‌توز دهیم خورد باید می چندان که دهند باد پنداریم احوال جهان آتش اندر دل بدگوی زنیم</p>

<p>راه و بی‌راه چه بالا و چه پست بی‌خرد مرد چه هشیار و چه مست</p>	
<p>و آتش اندر همه اسباب ز نیم عنبری آب چو عناب ز نیم [۱۵۲الف] ناگهان بر سپه خواب ز نیم لاله بر لاله سیراب ز نیم آن به آید که همه ناب ز نیم چون حریفان دگر آب ز نیم زر اگر زانکه به سیماب ز نیم دست در دامن احباب ز نیم پیش آن راد سخن یاب ز نیم پیش خورشید جهان تاب ز نیم</p>	<p>خیز تا ساغر سرخاب ز نیم با عنب زلفان عناب لبان لشکری سازیم امشب ز شراب بر رخ یار ز عیش می سرخ ور می زرد دهد ساقی ما ما نه آنیم که بر باده ناب به زیان آید و بی رنگ شود دوستا [ن]۴ امشب تا وقت سحر وصف حال خود بر بربط و چنگ طرفه باشد که به شب ساز طرب</p>
<p>آن گه همت خورشید دگر و آن گه دولت جمشید دگر</p>	

وله ایضا

<p>نیک شناسم که چه سر داشتی وسوسه یار دگر داشتی [۱۵۲ب] باد تو را شرم اگر داشتی قصد جفا هرچه بتر داشتی مجلس ما زیر و زبر داشتی ز آن همه آزرم که بر داشتی بالله و تالله که خبر داشتی</p>	<p>دوش نگارا سر شر داشتی در دل بدمهر جفاجوی خویش با همه آن خدمت ما پیش تو با دل من خسته و با هر که بود تا به سحرگاه ز بس شور و شر اکنون گویی که ندارم خبر بس کن و بس کن که تو یک یک همه</p>
<p>وز پی آن است که امروز شرم روی تو را رنگین دارد همی</p>	
<p>هر چه گذشته‌ست همه باد گیر</p>	<p>یک سخن از من صنما یادگیر</p>

<p>تو چه خوری غم همه آباد گیر ما همه را از رخ تو شاد گیر هرچه ز بیداد کنی داد گیر خسته‌دلان را همه فرهاد گیر جان و دل ما ز غم آزاد گیر [۱۵۳الف] آن دل تو آهن و پولاد گیر</p>	<p>گرچه دل ما ز تو ویران شده‌ست غم چه خوری از بی دل‌های ما هرچه ز ناخوب کنی خوب دان خویشتن ای دلبر شیرین شمر تا به سلامت تو درین مجلسی نرم شود آخر بر ما دلت</p>
<p>رفته رها کن دلت امروز اگر مهر و وفا آیین دارد همی</p>	
<p>مطرب و ساقی را آواز کن کیش بینداز و کمر باز کن دست به شادی سوی بگماز کن باده و لب را به هم انباز کن با قدح و باده به هم راز کن هرچ کنی جنگ مکن ناز کن گو غزلی خوش‌تر آغاز کن</p>	<p>خیز و یکی مجلس نو ساز کن یک‌دل بنشین و به رفتن مکوش شاد کن از دیدن تو جان ما مهر و مرا هر دو به هم ساز ده با من بیچاره به دل مهرورز هرچه دهی عشوه مده بوسه ده مطرب سرمست خوش آواز را</p>
<p>ورنه ز من جستن(؟) حالم کجا عشق توام غمگین دارد همی</p>	
<p>کز غم عشق تو به آب اندرم [۱۵۳ب] گرچه ز دو دیده به آب اندرم گویی همواره به خواب اندرم تا بدهم جان به شتاب اندرم با تو نگارا به عتاب اندرم جور نمایی به جواب اندرم از همه رویی به عذاب اندرم</p>	<p>زان چو دو زلف تو به تاب اندرم آتش هجر تو همی سوزدم ایدون غافل شدم از خویشتن دل به تو دادستم و از بهر آنک شاید و زبید ز تو ای بی‌وفا کز تو حدیثی چو بپرسم همی قصه چه گویم که درین عاشقی</p>
<p>چون سر زلفین تو ای نقش چین روی مرا پرچین دارد همی</p>	

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۶۵

<p>چند کنم درد نهان از تو من هرچه ز رنجی خبری داده‌اند تیر بلا کرد نشانه دلم سود ندارم ز هوای تو هیچ آنچ به کردار کنی خود بهل روزی اندر همه سال‌ها باش که فردا بکنم بی خلاف</p>	<p>آمدم ای دوست به جان از تو من دیدم یک سر به عیان از تو من گشتم در دهر نشان از تو من دارم بسیار زیان از تو من کاین نبرم هیچ گمان از تو من [۱۵۴الف] شاد نگشتم به زبان از تو من پیش خداوند فغان از تو من</p>
---	---

مسکن (؟) یابند وزیری که چرخ
خصم ورا مسکین (؟) دارد همی

وله ایضا

<p>دلی دارم به بند عشق بسته اگر روزی شوم زین رنج رسته</p>	<p>تنی دارم به داغ هجر خسته مرا بینی ز هر مهری گسسته</p>
<p>من اندر هجر آن یار خجسته ندانم بیش ازین کردن صبوری</p>	
<p>نجوید جز بلا غمگین دل من بود عاشق همی چندین دل من</p>	<p>چرا باشد بدین آیین دل من ندانم کز چه سان است این دل من</p>
<p>نبودی این چنین مسکین دل من اگر بودی شکبیا گاه دوری [۱۵۴ب]</p>	
<p>ز هجر رویت ای یار همایون سرشکم چون شد اندر عشق تو خون</p>	<p>مرا شادی کم‌ست اندوه افزون فزون زین صابری من چون کنم چون</p>
<p>مکن گلگون‌رخا بیداد اکنون که چون روی تو شد گلبرگ حوری</p>	
<p>ز سبزه چون بنفشه گشت پیدا به سان خوید لاله گشت مانا</p>	<p>چو نقش لاجورد از روی مینا عقیقین کشتی اندر سبز دریا</p>

<p>چو بیند نسترن(?) بر روی صحرا پیندارد^۵ سر کهسار صوری</p>	
<p>جهان تا گشت چون خلد برین باز همی گوید سمن با ارغوان راز</p>	<p>تو گویی شد در خلد برین باز کند سوسن همی بر نسترن ناز</p>
<p>میان باغ مرغان خوش آواز سُرَایان از بر گل‌های سوری</p>	
<p>ز مرغان از بر گل‌ها فغان‌ست [۱۵۵الف] چو شب از تاب نسرین آسمان‌ست</p>	<p>ز گل‌ها باغ چون روی فغان‌ست به روز از برگ نسرین بوستان‌ست</p>
<p>جهان چون دولت خواجه جوان‌ست ولی الدین، سپهرِ داد، سوری</p>	

و له ایضا

<p>آورد شمال بوی معشوق آن غالیه رنگ موی معشوق سختی عجب‌ست خوی معشوق با خوی بهانه‌جوی معشوق یک‌باره روان به جوی معشوق بر سنگ زدن سبوی معشوق</p>	<p>هنگام سحر ز کوی معشوق گویی که مگر به شازه دریافت صد گونه به یک زمان بگردد می‌باید ساختن به هر حال امروز چو آب نیکوی هست نتواند عاشق جفاکش</p>
---	---

و له ایضا

<p>پردهٔ من مدر نگارینا آب رویم مبر نگارینا [۱۵۵ب] عاشقی را کمر نگارینا یک ره اندر نگر نگارینا</p>	<p>مکن از من حذر نگارینا آتش اندر دلم مزن جاننا پیش تو بنده‌وار بست دلم در دل ریش من به دیدهٔ مهر</p>
---	--

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۶۷

چيست فرمان دگر نگارينا از تو بی رحم تر نگارينا جنگ نامی مگر نگارينا	دل بدادم تو را چو فرمودی کس نبیند درین جهان و ندید جنگ سازی به خیره پیوسته
---	--

و له ایضا

بسی درد و بسی آزار دیدم ندیدم هرگز آنچه این بار دیدم به هنگام گل از وی خار دیدم بتر زین دلبری خون خوار دیدم کجا من دیده ام غدار دیدم اگر کم دیدم ار بسیار دیدم	من از عشق بتان تیمار دیدم نبردیم هرگز آنچه این بار بردم یکی گلبن بیوردم به صد ناز نپندارم که تا من مهر جویم سخن گر راست گویم هر نگاری ندیدم هیچ خوبی را وفادار
---	---

و له ایضا [۱۵۶ الف]

چرا با جان من چندین ستیزی چو باد از من همه ساله گریزی ز پیچ زلف بر گل مشک ریزی بلا و رنج و هول رستخیزی نیارامی تو تا خونم نریزی تو نیز ای دل مکن با عشق تیزی چنان افتی که هرگز برنخیزی	ز من چندین چرا ماها گریزی چو آتش مر مرا همواره سوزی ز دیده بر دو رخ بیجاده بارم تو گویی اندرین گیتی تنم را نیاسایی تو تا من زنده باشم زده ست ای دل مرا این رنج و تیمار دلا زین بار اگر با عشق کوشی
--	--

و له ایضا

با من سخن نفاقت ای جان اندر دل من فراقیت ای جان	تا کی بود این فراقیت ای جان صد در ز بلا گشاده دارد
--	---

<p>شمس‌ست سرین و ساق‌ت ای جان گر نیست فلک وثاقت ای جان نادیده کس احتراقت ای جان [۱۵۶ب] طوقی شده در عنایت ای جان با من رهی اتفاقت ای جان</p>	<p>مهرست جبین و رویت ای حور باری ز چه کشت مهر و مه را سعدی تو چو مشتری ولکن گوی بی‌بیم دو دست خود را نی نی، نه بی‌وفتاد هرگز</p>
---	--

و له ایضا

<p>دل من همه ساله زی او گراید تن و جانم‌ست ار به نزد من آید وصال و فراقش مرا هر دو شاید فراقش مرا راحت جان نماید بده کم هوا هجر رویش فزاید مرا یاد روز وصالش کی آید که دانم زبان خردشان ستاید به نرگس یکی رنگ انده زداید جز او را ندارم جز اویم نباید</p>	<p>اگر ناید آن بت بر من گر آید دل و دینم‌ست ار نیاید بر من به نزدیکی و دوری‌ام زوست رامش وصالش مرا شادی دل رساند سده بیش غم وصل زلفینش کاهد خیالش چو با من بود روز هجران اگرچه فراوان بتانند ایدر به سنبل یکی تخم شادی فشاند جز اویم نشاید جز او را ندانم</p>
---	---

و له ایضا [۱۵۷الف]

<p>که با وصل نگارم کار بوده‌ست فراق امشب به حالی زار بوده‌ست خجسته بخت من بیدار بوده‌ست مُل و مشک و گل و گلنار بوده‌ست می و رود و سرود یار بوده‌ست</p>	<p>فراق امشب ز من بیزار بوده‌ست چنان چون هر شبی من بودمی زار غنوده بود چشم هجر لیکن لب و زلف و بناگوش و رخ یار قرین و مونس من تا سحرگاه</p>
--	---

و له ایضا

<p>چو دور از من نگارم دورتر شد بت مستور من مستورتر شد فراوانی از آن مندورتر شد دو چشمم زآن که بد بی نورتر شد کنون تا او بشد معذورتر شد</p>	<p>دل رنجور [من] رنجورتر^۷ شد شنیدم من که تا رفت از بر من دل مندورم از تیمار هجرش ز بس کاندر فراق او گرستم به گریه چشم من معذور بودی</p>
--	--

و له ایضا

<p>به مهر دیگری پرورد باید [۱۵۷ب] که دایم انده تو خورد باید چرا بردن ز تو این درد باید که روی مهرجویان زرد باید که با عشق تو مردی مرد باید</p>	<p>دل از مهر تو خالی کرد باید نه ایزدم از پی آن آفریده‌ست جهانی پر نکورویان با مهر به دل در اعتقاد تو چنان است ندارم طاقت عشقت ندارم</p>
--	--

و له ایضا

<p>غم و اندیشه‌ام بسیار باشد^۸ دو چشم از درد دل چون نار باشد کسی کش با چنو کس کار باشد ز تیمار و جفایش زار باشد کرا نزدیک او مقدار باشد اگر فرمان برد دل خوار باشد</p>	<p>مرا تا آن ستمگر یار باشد دل ریشم بود پر درد دایم ز غم خوردن نبردازد زمانی هرآن کاو ذره‌ای جوید وفایش چو او قدر وفاداران ندارد مرا گویند ازو برگرد و رستی</p>
--	---

و له ایضا

<p>نخواهم گشت گویی هرگز آزاد [۱۵۸الف]</p>	<p>من از هجران تو ای سرو آزاد</p>
---	-----------------------------------

<p>هوای زلف و جعد تو پری‌وش ز غم صد دردم اندر دل بیفزود خطی داری چو سنبل گرد سوسن نه کمتر شد ز لاله ناله من دلم را سوسن تو داد مالش چه باشد صعب‌تر زین درد و اندوه همی خوانم میان خاک کویت روانم زی تو چون تشنه سوی آب</p>	<p>بلای خط و خال تو پری‌زاد ز خون صد چشمه‌ام در چشم بگشاد رخی داری چو لاله زیر شمشاد نه هرگز گشتم از شمشاد دلشاد غم را سنبل تو بود بنیاد چه باشد بیشتر زین جور و بیداد ز تف آتش هجر تو فریاد گریزانی ز من چون پشه از باد</p>
---	---

پی‌نوشت‌ها

۱. راه، اصل:-
۲. هست، اصل: + هر.
۳. کامروز، اصل: کی امروز.
۴. دوستان، اصل: دوستا.
۵. شاید: بیندازد.
۶. من، اصل: ندارد.
۷. رنجورتر، اصل: رنجوتر.
۸. قس با ابیات ۱۳ و ۱۴ نخستین مسمط طرطری.

کتاب‌نامه

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق.). الذریعة الی تصانیف الشیعة. بیروت: دارالأضواء.
- ابن مجاور، یوسف بن یعقوب (۱۹۹۶م.). صفة بلاد الیمن و مکة و بعض الحجاز المسماة تاریخ المستبصر. راجعه و وضع هوامشه ممدوح حسن محمد. قاهرة: مکتبة الثقافة الدینیة.
- ابوالرجاء قمی، نجم‌الدین (۱۳۶۳ق.). تاریخ الوزراء. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

اشعار نویافته حکیم طرطری، پارسی سرای قرن ششم هجری (مجتبی مجرد) ۳۷۱

اسکندر میرزا (۸۱۳-۸۱۴ق.). جنگ اسکندر میرزای تیموری. دستنویس شماره ۲۷۲۶۱ محفوظ در کتابخانه بریتانیا در شهر لندن. کتابت به سال ۸۱۳ و ۸۱۴ قمری.

اشبیلی، ابوالخیر (۱۹۹۵م.). عمدة الطیب فی معرفة النبات. قدّم له و حَقَّقَه محمد العربی الخطّابی. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد بن محمد (۱۳۸۹ش.). عرفات العاشقین و عرصات العارفین. تصحیح ذبیح الله صاحبکاری، آمنه فخر احمد. با نظارت علمی محمد قهرمان. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب؛ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق.). تاریخ بغداد أو مدینة السلام. دراسة و تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.

دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۴۱ش.). دو رساله در اخلاق: ۱- مکارم الاخلاق از رضی الدین ابوجعفر محمد نیشابوری، ۲- گشایش نامه منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی. به کوشش محمد تقی دانش پژوه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۰ش.). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش.). لغت نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رشید و طوطا، رشید الدین محمد عمری (۱۳۶۲ش.). حدائق السحر فی دقائق الشعر. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال. تهران: کتابخانه سنایی و کتابخانه طهوری.

صبا، مولوی محمد مظفر حسین (۱۳۴۳ش.). تذکره روز روشن. به تصحیح و تحشیه محمد حسین رکن زاده آدمیت. طهران: کتابخانه رازی.

محبوب، محمد جعفر (۱۳۷۲ش.). سبک خراسانی در شعر فارسی. تهران: فردوس.

معزی، محمد بن عبدالملک نیشابوری (۱۳۱۸ش.). دیوان امیر معزی. به سعی و اهتمام عباس اقبال. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

عوفی، محمد (۱۹۰۶م.). لباب الالباب. به سعی و اهتمام و تصحیح ادوارد برون. لیدن: مطبعه بریل.

کلاتی اصفهانی (بی تا). مونس الاحرار فی دقائق الاشعار. میکروفیلم شماره ۵۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

ناشناس (۶۷۷ق.). دستنویس شماره ۶۴ در مجموعه محمد عارف - محمد مراد محفوظ در کتابخانه سلیمانیه. استانبول.

ناشناس (بی تا). جنگ اشعار. دستنویس شماره ۷۵۵۳ محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران.

۳۷۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

نجار، محمدعلی، مصطفی، ابراهیم، زیات، احمدحسین، عبدالقادر، حامد (۱۹۸۹م). المعجم الوسیط. استانبول: دارالدعوة.

نقیسی، سعید (۱۳۲۱ش.). تذکره نقیسی: متضمن شرح احوال و منتخب آثار کلیه شعرای پارسی‌زبان از صدر اسلام تا زمان حاضر. جلد پنجم. دستنویس شمارهٔ ۸۹۸۰ محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

نقیسی، سعید (۱۳۴۴ش.). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. تهران: کتاب‌فروشی فروغی.

هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۸۱ش.). مجمع الفصحاء. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

هوگلی، محمدصادق خان (۱۳۹۲ش.). تذکرهٔ آفتاب عالم‌تاب. تصحیح مرضیه بیگ وردی. زیر نظر دکتر یوسف بیگ باباپور. تهران: سفیر اردهال.

یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابو عبدالله (۱۹۹۵م.). معجم البلدان. بیروت: دارصادر.

یمانی موسوی، محمدکاظم بن ابی‌الفتوح (۱۴۱۹ق.). النفحة العنبرية فی انساب خیر البرية. تحقیق السید مهدی الرجائی. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.